

Конституція Мідхата в контексті історії конституціоналізму в Туреччині

Історія конституціоналізму в Туреччині нараховує приблизно 150 років. За даний період в країні змінилось 5 конституцій, перша із яких була прийнята у 1876 році.

Конституція Мідхата стала предметом дослідження у статтях, монографіях, авторефератах, підручниках авторів різних країн. Серед найбільш ґрунтовних можна назвати дослідження А. Ф. Міллера у монографії «Туреччина: актуальні проблеми нової і новітньої історії» [4], Ю. А. Петросяна «Нові османи» і «Боротьба за конституцію 1876 року в Туреччині». Деякі з його статей увійшли до підручника «Нариси історії Туреччини» (автори М. А. Гасратян, С. Ф. Орешкова, Ю. А. Петросян) [1]. Також відомими з теми є дослідження М. Г. Кіреєва «Історія етатизму в Туреччині» [3], Ф. Ш. Шабанова «Державний лад та правова система Туреччини у період танзимату» [8]. Слід виділити біографічне дослідження І. Є. Фадєєвої «Мідхат-паша. Життя і діяльність» [7]. Також дисертацію-автореферат на тему «Розвиток політичної і правової ідеології в Туреччині другої

половини ХІХ – першої половини ХХ ст.» автора Ісазаде Афкана Рафаїла огли [2]. З цієї теми також згадують відому науковцям перекладену з французької книги Убічіні Ж. А., Паве де-Куртеля А. Ж. «Сучасний стан Оттоманської імперії» 1877 року видання [5]. Серед відомих дослідників цієї теми називають Н. Беркеса, Р. Девідсона, Ш. Мардіна, Р. Деверйо, які в своїх працях спираються на конституційні акти Оттоманської імперії. Серед турецьких науковців, що розглядали цю тему, виділяють як значні роботи Ш. Айдемїра, А. Башара, А. Інана і М. Соїсала [6].

Конституційний рух зародився в Османській імперії в середині 60-х рр. ХІХ століття, зробивши значний внесок в суспільно-політичний розвиток держави. Передували новому руху реформи танзимату, що здійснювалися поміркованими реформаторами — Алі-пашею і Фуат-пашею. Ці діячі, що неодноразово займали посади великого візира і міністра закордонних справ, бачили в реформах засіб збереження і зміцнення Османської імперії, домінування турків в багатонаціональній державі, можливість ослаблення національно-визвольних рухів, а також припинення іноземного втручання у внутрішні справи країни.

Їх реформи були підготовлені і проведені в результаті проголошення султанського рескрипту — хатт-і хумаюна 1856 року.

Новий «Закон про землю» 1858 року торкнувся сільського господарства і аграрних відносин, змінивши систему землеволодіння та землекористування, розкладаючи при цьому феодалні норми і зміцнюючи буржуазні порядки. Реформи відбувалися в законодавчій сфері. Новий кримінальний кодекс з принципами французького кримінального права в основі був введений в дію 3 серпня 1858 р. У своїй основі він створював більш сприятливі умови для гарантії безпеки підданих імперії. А проведені в 1861 році реформи комерційного законодавства з введенням першого в історії Османської імперії процесуального кодексу створювали найкращі умови для розвитку економіки країни. Також був прийнятий великий цивільний кодекс в 1869 році, який, всупереч очікуванням, прогресивним не був, спочиваючи на нормах мусульманського права, зберігаючи пану-

вання шаріату. «Закон про вілайєти» 1864 року відділив судову владу від адміністративної, збільшивши число світських і комерційних судів. Водночас він був спрямований на сувору централізацію влади. Також в практиці адміністративного життя з'явилися меджліси і муніципалітети з виборними посадами.

Зазнали танзиматських перетворень і центральні органи влади. Державна рада, створена в 1868 році, була покликана до підготовки державних законів і урядових постанов, а також спостереження за їх виконанням. Військовою реформою був прийнятий закон 1869 року, який реорганізував турецьку армію за французьким зразком.

Реформи суттєво порушували сфери освіти і культури. «Органічний закон про загальну освіту» 1869 року сприяв зростанню числа світських середніх і спеціальних навчальних закладів. Противником цього закону стало феодальне мусульманське духовенство, під натиском якого в 1871 році був швидко закритий перший в країні університет, створений в 1869 році. Ще до 1862 року перестала існувати і перша турецька академія.

Таким чином, деякі позитивні зрушення, до яких вели правові, адміністративні, економічні та культурні реформи танзимату, зовсім не відповідали потребам розвитку величезної держави. Застосування нових законів майже завжди залежало від консервативного чиновництва всіх рангів, чужого до ідей «європеїзації», що зловживало владою, яке загрузло у корупції і хабарництві. Водночас наростало невдоволення в різних соціальних прошарках. «Нові політичні ідеї і концепції висувала молода турецька інтелігенція — феодально-бюрократична за походженням, але вже буржуазна за настроями» [1, с. 125].

Таємна «Спілка нових османів», створена в червні 1865 року, нараховувала близько 250 членів. Керівниками і ідеологами стали великі літератори і просвітники свого часу — Намик Кемаль, Зія Бей, Алі Суаві. До «Спілки» увійшли представники молоді турецької інтелігенції, більшість з яких отримали світську, часто європейську освіту. Об'єднала їх ідея боротьби за політичний, економічний і культурний прогрес Османської імперії.

Зі «Спілкою» був таємно пов'язаний і великий державний діяч Ахмед Шефік Мідхат-паша (1822–1884), який був прихильни-

ком конституційних реформ, активним учасником адміністративної реформи 1864–1867 рр. Найважливіші ідеї і вимоги — перетворення Османської імперії в конституційну монархію і скликання палати депутатів — вперше були сформульовані в газеті «Хюррієт» («Свобода»), що видавалася Намиком Кемалем і Зія Беєм у Лондоні, а потім у Женеві в 1869–1870 рр. «„Хюррієт“ критикувала Порту за невдачі танзиматських реформ, виступала за обмеження прав султана, [...] формулювала ідею необхідності поділу законодавчої і виконавчої влади, висувала принцип виборності таких вищих органів влади, як палата депутатів, прагнула до теоретичного обґрунтування принципу сумісності ідей конституціоналізму з нормами Корану і шаріату». [1, с. 126].

Мала відбутися політична боротьба за конституційну реформу. Навесні 1876 року на тлі глибокої економічної кризи країни і піднесеної хвилі повстань нетурецьких народів активізувалися прихильники конституційних реформ. Рух очолив Мідхат-паша. Обійнявши посаду голови Державної ради, він вже в червні розробив проект конституції. Однак новий султан Абдул-Хамід II конституціоналістів не підтримав, вважаючи, що конституція недостатньо забезпечує «права суверена». Пізніше він все ж дав згоду на її прийняття, наполігши на закріпленні в ній права султана особистим рішенням висилати за межі імперії будь-яких неугодних осіб. Таким чином, конституція мала сліди волі монарха і була пристосована до умов Османської імперії. Абдул-Хамід II затвердив розроблений Мідхат-пашею і Намиком Кемалем проект конституції.

19 грудня 1876 султан призначив Мідхата великим візиром, і в день відкриття європейської конференції, 23 грудня, проголосив конституцію. «Конституція Мідхата» складалася зі 119 статей, викладених в загально-ліберальному дусі, і мала наступні розділи:

- 1) про Оттоманську імперію (ст. 1–7);
- 2) про державне право оттоманів (ст. 8–26): свобода слова, друку; недоторканість особи і житла, рівність перед законом незалежно від національності і релігії;

- 3) про міністрів (ст. 27–38): відповідальність перед палатою;
- 4) про державних чиновників (ст. 39–41);
- 5) про національне зібрання (ст. 42–59), що складається з сенату і палати депутатів;
- 6) про сенат (ст. 60–64): сенатори призначаються султаном довічно;
- 7) про палату депутатів (ст. 65–80): цензову, що обирається таємним голосуванням із розрахунку 1 депутат на 50 тис. осіб чоловічої статі оттоманських підданих;
- 8) про судову владу (ст. 81–91): незмінюваність суддів, організація прокуратури;
- 9) про верховний суд (ст. 91–95): складається з двох палат — звинувачувальної та судової;
- 10) про фінанси (ст. 96–107);
- 11) про адміністрацію вілайетів (ст. 108–112);
- 12) різні постанови (ст. 113–119).

«Конституція Мідхата» проголошувала Туреччину конституційною монархією. Вона передбачала створення двопалатного парламенту. Палата депутатів обиралася на основі високого майнового цензу для виборців. Члени сенату призначалися султаном довічно. Всі піддані імперії, включаючи християнське населення на Балканах, оголошувалися османами і вважалися рівними перед законом. Але при цьому державною мовою оголошувалася турецька, а державною релігією — іслам, що на практиці закріплювало нерівність нетурецьких народів перед законом. Конституція зберігала за султаном майже всю повноту влади. Він, як і раніше, мав право призначати і звільняти міністрів, оголошувати війну, укласти мир, вводити воєнний стан і припиняти дію цивільних законів. Особистість і влада султана, як і раніше, залишалися в сфері релігійно-священних законів, султан зберігав права і владу халіфа, що було закріплено в 3, 4 і 5 статтях конституції.

Дана конституція, незважаючи на всю її обмеженість, могла б стати для Туреччини того часу прогресивним явищем, якби вона послідовно проводилась в життя. Однак існування османської конституційної монархії виявилось недовговічним.

Хоча парламент був скликаний на початку 1877 року, його перші рішення викликали невдоволення палацової опозиції. Новий парламент, обраний в червні 1877 року, також не знайшов взаєморозуміння з султанським двором, що зберіг всю повноту урядової влади. За звинуваченням у змові багато з «нових османів» було репресовано, включаючи і Мідхат-пашу.

Спроба Мідхата провести реформи для нього особисто закінчилася невдало. Потрапивши в немилість султана Абдул-Хаміда II, в 1877 році він був висланий з країни. Рік потому султан дозволив йому повернутися і призначив губернатором Сирії, а через два роки — губернатором провінції Ізмір. У травні 1881 року Мідхат-паша був заарештований у справі про вбивство султана Абдул-Азіза і засуджений до смертної кари. На прохання британського уряду Абдул-Хамід II замінив смертну кару на довічне ув'язнення. Мідхат-паша вирушив відбувати покарання у фортецю Таїф (сьогодні — територія Саудівської Аравії). А 8 травня 1884 року він був убитий охоронцями за негласним наказом султана в тюрмі Таїфа.

Сам рух конституціоналізму вже з 1877 року став відчувати кризу. У лютому 1878 року був остаточно розпущений новий парламент, і конституція 1876 року припинила свою дію, хоча відміненою не була. В Османській імперії знову на довгі роки встановився режим необмеженої монархії і політичної диктатури, що увійшов в турецьку історію під назвою «зулум» («насильство», «гніт»).

Дію першої конституції було відновлено тільки після здійснення Молодотурецької революції в липні 1908 року. Тоді ж знову був скликаний парламент.

1. Гасратян М. А. Очерки истории Турции / М. А. Гасратян, С. Ф. Орешкова, Ю. А. Петросян. — М. : Наука, 1983. — 294 с.
2. Исазаде Афкан Рафаил оглы. Развитие политической и правовой идеологии в Турции второй пол. XIX – первой пол. XX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01:Теория права и государства; История права и государства; История политических и правовых учений. — М., 1997. — 251 с.

3. Киреев Н. Г. История этатизма в Турции / Николай Григорьевич Киреев. — М. : Наука, 1991. — 340 с.
 4. Миллер А. Ф. Турция: актуальные проблемы новой и новейшей истории / Анатолий Филиппович Миллер. — М. : Наука, 1983. — 278 с.
 5. Убичини А. Современное состояние Оттоманской империи / А. Убичини, П. Куртейль. — СПб : Типография О. И. Бакста, 1877. — 234 с.
 6. Фадеева И. Е. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи: османизм-панисламизм XIX – нач. XX веков / Ирина Евгеньевна Фадеева. — М. : Наука, 1985. — 271 с.
 7. Фадеева И. Е. Мидхат-паша. Жизнь и деятельность / Ирина Евгеньевна Фадеева. — М. : Наука, 1977. — 166 с.
- Шабанов Ф. Ш.** Государственный строй и правовая система Турции в период танзимата / Федор Шавлович Шабанов. — Баку : АН АзССР, 1967. — 204 с.

